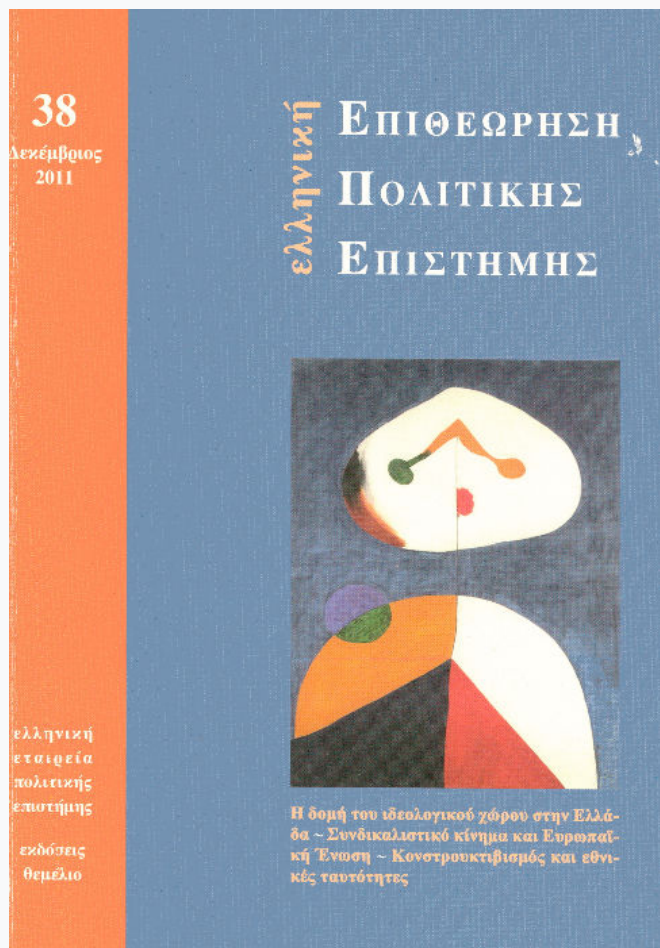

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 38 (2011)

**Εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες :
κονστροκτιβισμός, σχεσιακή θέαση και
αναλυτικά ζητήματα**

Θωμάς Γούμενος

doi: [10.12681/hpsa.14525](https://doi.org/10.12681/hpsa.14525)

Copyright © 2017, Θωμάς Γούμενος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γούμενος Θ. (2017). Εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες : κονστροκτιβισμός, σχεσιακή θέαση και αναλυτικά ζητήματα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 38, 33–50. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14525>

ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ: ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ, ΣΧΕΣΙΑΚΗ ΘΕΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Θωμάς Γούμενος*

Το άρθρο καταπιάνεται με τις εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες από τη σκοπιά της θεωρητικής πρόσληψης και της ανάλυσής τους. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφονται καταρχάς οι βασικές θέσεις της κυρίαρχης –στη σχετική βιβλιογραφία– κονστρουκτιβιστικής θεωρησης περί ταυτοτήτων και σκιαγραφούνται κάποιες διαφοροποιήσεις που έχουν αναδυθεί στο εσωτερικό της. Εν συνεχεία, επιχειρείται η ενσωμάτωση διαφόρων θέσεων και οπτικών κονστρουκτιβιστικού προσανατολισμού σε μια συνεκτική και ενσυνείδητα σχεσιακή θέαση των συλλογικών ταυτοτήτων. Τέλος, με βάση τη σχεσιακή θέαση, σκιαγραφείται ένα πλαίσιο ανάλυσης των εθνοτικών και εθνικών ταυτοτήτων το οποίο αναδεικνύει τον διαμφισβητούμενο και κατασκευασμένο χαρακτήρα τους χωρίς, όμως, να αρνείται τον κεντρικό τους ρόλο και την απόπειρα των συνεπειών τους σε περιπτώσεις όπως οι εθνικοί ανταγωνισμοί, οι εθνοτικές συγκρούσεις και τα κινήματα αυτοδιάθεσης.

Στην ανθούσα βιβλιογραφία του εθνικισμού, των διεθνοτικών σχέσεων και συγκρούσεων και των εθνο-πολιτικών κινήματων οι εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες θεωρούνται κομβικής σημασίας για την ερμηνεία και εξήγηση αυτών των φαινομένων (παρά τις διαφορετικές κατανοήσεις του ρόλου τους). Εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες, βέβαια, δεν ταυτίζονται: αν και οι δύο είναι πολιτισμικές, οι εθνικές ταυτότητες είναι πάντοτε και πολιτικές, ενώ οι εθνοτικές όχι αναγκαστικά.¹ Επιπλέον, οι εθνικές ταυτότητες υποστηρίζονται σε μεγαλύτερο

* Ο Θωμάς Γούμενος είναι Διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. P. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, Sage Publications, Νέο Δελχί 1991, σ. 20· M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001, σ. 6· A.D. Smith, *The Antiquity of Nations*, Polity Press, Cambridge 2004, σ. 18· R. Táras - R. Ganguly, *Understanding Ethnic Conflict: The International Dimension*, Longman, Νέα Υόρκη 2002, σ. 7, 19.

βαθμό από κυρίαρχους θεσμούς, κάτι που τους επιτρέπει να επιβάλλονται με μεγαλύτερη ευκολία και να παρουσιάζονται ως περισσότερο συμπαγείς και σταθερές. Από τη στιγμή, όμως, που εδώ ασχολούμαστε πρωτίτως με την *πολιτική διάσταση* των εθνοτικών ταυτοτήτων, αυτές οι διαφορές μεταξύ των δύο τύπων ταυτότητας περιορίζονται σημαντικά. Στο κείμενο αυτό, θα τις αντιμετωπίσουμε με ενιαίο τρόπο – αν και ενδιαφερόμαστε πρωτίτως για τις εθνοτικές.

1. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΥΣΙΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ

Στον καθημερινό, δημοσιογραφικό και πολιτικό λόγο οι «αρχεγονικές» θέσεις περί εθνών και εθνοτικών ομάδων συνεχίζουν να έχουν μεγάλη ισχύ – συνιστούν ουσιαστικά την «κοινή λογική».² Στις κοινωνικές επιστήμες, όμως, το κυρίαρχο «παράδειγμα» (ή την «κανονική επιστήμη») αποτελεί η κονστρουκτιβιστική θεώρηση περί συλλογικών ταυτοτήτων. Η κεντρική κονστρουκτιβιστική θέση, κατά την οποία οι ταυτότητες είναι κοινωνικές κατασκευές, αποτελεί σήμερα μια σχεδόν αδιαμφισβήτητη αλήθεια στο πεδίο των σπουδών εθνικισμού και εθνοτικότητας.³ Οι διάφορες αρχεγονικές απόψεις περί εθνών, εθνοτικών ομάδων και των αντίστοιχων ταυτοτήτων ως φυσικών, μακράντων, άφρων ή ακόμη και βιολογικά προσδιορισμένων⁴ έχουν απαξιωθεί στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Σύμφωνα με τον Brubaker, ο αρχεγονισμός είναι «από καιρό νεκρός», ένας «αχυράνθρωπος» στον οποίο συνεχίζουν αχρείαστα να επιτίθενται πολλοί μελετητές του εθνικισμού.⁵ Στα ακαδημαϊκά-επιστημονικά πλαίσια, η αντιπαράθεση μεταξύ αρχεγονισμού και κονστρουκτιβισμού έχει μάλλον διευθετηθεί με την επικράτηση της δεύτερης άποψης.⁶

Προτού στραφούμε στις διάφορες αντιπαράθεσεις σχετικά με τις ταυτότητες που όντως έχουν μεταφερθεί στο εσωτερικό της κονστρουκτιβιστικής θεώ-

2. R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, Sage Publications, Λονδίνο 1997, σ. 48.

3. Y. Stavrakakis - N. Chrysoloras, «(I Can't Get No) Enjoyment: Lacanian Theory and the Analysis of Nationalism», *Psychoanalysis, Culture and Society*, τόμ. 11, τχ. 3, 2006, σ. 144-163.

4. C. Geertz, «Primordial and Civic Ties», στο J. Hutchinson - A.D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1994, σ. 30-32· U. Özkirimli, *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*, Palgrave, Houndmills 2000, σ. 66-72· A.D. Smith, *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Polity Press, Cambridge 2001, σ. 51-52.

5. R. Brubaker, «Rethinking Nationhood: Nation as Institutionalized Form, Practical Category, Contingent Event», *Contention*, τόμ. 4, τχ. 1, 1994, σ. 11.

6. M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 9.

ρησης, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, παρά την ανυποληψία των αμιγώς αρ-
χεγονικών θέσεων, μπορεί κανείς να διακρίνει σε αρκετές αναλύσεις κάποιες
—άρρητες— ουσιοκρατικές παραδοχές.⁷ Αυτές φανερώνονται όταν, για παρά-
δειγμα, κάποιος υποθέτει ότι οι εθνικές και εθνοτικές ομάδες είναι ομοιογε-
νείς, ευδιάκριτοι και ενιαίοι δρώντες.⁸ Ακόμα και κάποιες «αποδομητικές» α-
ναλύσεις υποφέρουν από μίαν ουσιοκρατική οντολογία, όταν εστιάζουν στην
«απατηλή» ή «ψευδή» φύση του έθνους, σαν να υπάρχει κάποια άλλη αληθι-
νή, πραγματική ταυτότητα.⁹ Θα αναφερθούμε σε κάποιες από αυτές τις κρι-
τικές στη συζήτηση των κονστρουκτιβιστικών θέσεων που ακολουθεί.

2. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Από την κεντρική παραδοχή περί κοινωνικής κατασκευής των ταυτοτήτων α-
πορρέουν διάφορες άλλες θέσεις για το τι συνιστά γνώρισμα των εθνικών
και εθνοτικών ταυτοτήτων και τι όχι. Η εθνική ταυτότητα δεν θεωρείται φυ-
σική, ομοιογενής, με αδιαμφισβήτητα όρια και σταθερά χαρακτηριστικά, αλ-
λά υποκείμενη σε αλλαγή, επαναδιαπραγμάτευση και ανανοηματοδότηση.
Όπως κάθε συλλογική ταυτότητα, δεν υπάρχει ανεξάρτητα από την ανθρω-
πινή νόηση και τις συλλογικές αντιλήψεις, δεν «είναι κάτι που μπορεί να α-
νακαλυφθεί και κάτι για το οποίο κάποιος μπορεί να *σφάλλει*» ούτε κάτι που
όλοι, άτομα και ομάδες, (πρέπει να) έχουν.¹⁰

Η κονστρουκτιβιστική θεώρηση τονίζει τον «καταστασιακό» [situational]
χαρακτήρα της εθνοτικής ταυτότητας, υπογραμμίζει δηλαδή ότι πρέπει ο ε-
θνοτικός δεσμός να κατανοηθεί σε συνάρτηση με τα κοινωνικά συγκείμενα
και το δεδομένο ιστορικοπολιτικό πλαίσιο.¹¹ Η ιδιαιτερότητα κάθε εθνικής

7. R. Maiz, «Politics and the Nation: Nationalist Mobilization of Ethnic Differences», *Nations and Nationalism*, τόμ. 9, τχ. 2, 2003, σ. 196.

8. D. Conversi, «Resisting Primordialism and Other -isms: In Lieu of Conclusions», στο D. Conversi (επιμ.), *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 269.

9. R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 14-15.

10. R. Brubaker - F. Cooper, «Beyond "Identity"», *Theory and Society*, τόμ. 29, τχ. 1, 2000, σ. 10.

11. M. Banton, «Ethnic Conflict», *Sociology*, τόμ. 34, τχ. 3, 2000, σ. 481· C. Mavratsas, «Towards a Sociology of Knowledge of Greek-Cypriot Nationalism», *Nations and Nationalism*, τόμ. 5, τχ. 1, 1999, σ. 93· M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 16.

και εθνοτικής ταυτότητας αναγνωρίζεται από τους κονστρουκτιβιστές, αυτή όμως δεν ανάγεται στον εγγενή χαρακτήρα κάθε ομάδας· η ιδιαιτερότητα αναφέρεται στη *συγκεκριμένη συνάρθρωση* κοινωνικών αλληλεπιδράσεων καθώς και στα παράγωγα νοήματα και ταυτόσεις που τη συγκροτούν εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού περιβάλλοντος. Στο ατομικό επίπεδο, η εθνική ταυτότητα είναι μόνο μία από τις *πολλαπλές ταυτότητες* που ο καθένας φέρει, και δεν είναι δυνατόν να καθορίζει σε κάθε περίπτωση τα ενδιαφέροντα, τις απόψεις και τη συμπεριφορά του. Αυτό συνεπάγεται πως το περιεχόμενο και η σημασία της εθνοτικής ή εθνικής ταυτότητας εκλαμβάνονται διαφορετικά εντός της ίδιας ομάδας.

Τα παραπάνω κατατείνουν σε μια καίρια θέση του κονστρουκτιβισμού, ότι δηλαδή, όπως όλες οι συλλογικές ταυτότητες, *οι εθνικές ταυτότητες είναι σχεσιακές*. Σε ένα περιβάλλον όπου υπάρχει μόνο μία εθνοτική ομάδα ουσιαστικά «δεν υπάρχει και η έννοια της εθνοτικής ταυτότητας, καθώς δεν υπάρχει κανείς για να επικοινωνήσει την πολιτισμική διαφορά».¹² Μόνο μέσω της έμφασης στον σχεσιακό χαρακτήρα μπορεί να κατανοηθεί η ίδια η διαδικασία της κατασκευής και να καταδειχθεί ότι οι ταυτότητες δεν είναι αυτοφύεις, αλλά δημιουργούνται, αλλάζουν και αναπαράγονται ως απότοκα κοινωνικών διαδράσεων και των συνοδευτικών αξιών και αντιλήψεων.

Η ευρεία αποδοχή της κονστρουκτιβιστικής θεώρησης συνιστά πράγματι επιστημονική πρόοδο στην κατανόηση του εθνικιστικού φαινομένου.¹³ Τα πλεονεκτήματα που έχει η προσέγγιση αυτή για την ανάλυση των εθνοτικών ταυτοτήτων, σε σύγκριση με την αρχεγονική θέαση και τις ευρύτερες ουσιοκρατικές κατανοήσεις, είναι ιδιαίτερα εμφανή στην ανάλυση της εθνο-πολιτικής κινητοποίησης και της συλλογικής δράσης. Το κονστρουκτιβιστικό πλαίσιο μπορεί να συλλάβει καλύτερα και να αναδείξει τόσο την κοινωνική και δυναμική φύση των εθνικών ταυτοτήτων όσο και τον ενεργό και πολυσχιδή ρόλο που αυτές παίζουν στις κοινωνικές διεργασίες.

Τύποι κονστρουκτιβισμού

Πέρα όμως από ένα consensus σε ορισμένες βασικές θέσεις, υπάρχουν αποκλίσεις εντός της κονστρουκτιβιστικής θεώρησης. Παρά την ομόθυμη απο-

12. T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, Pluto Press, Λονδίνο 1993, σ. 34.

13. S. Harrison, «Cultural Difference as Denied Resemblance: Reconsidering Nationalism and Ethnicity», *Comparative Studies on Society and History*, τόμ. 45, τχ. 2, 2003, σ. 343.

δοχή περί του κατασκευασμένου, καταστασιακού και σχεσιακού χαρακτήρα των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων, υπάρχουν αρκετές διαφοροποιήσεις τόσο για το *τι ακριβώς* συνεπάγονται αυτά τα χαρακτηριστικά όσο και σε μια σειρά από άλλα επιμέρους ζητήματα. Αυτή η κονοστρουκτιβιστική πολυφωνία απηχεί αποκλίνουσες θεάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Μπορεί κανείς να διακρίνει τρία βασικά ζητήματα επί των οποίων διατάσσεται η αντιπαράθεση: (1) το *πώς* γίνεται η κατασκευή των ταυτοτήτων και από *ποιους*; (2) το πόσο εμπεδωμένη ή ευμετάβλητη είναι η εθνική και εθνοτική ταυτότητα και τι σημαίνει αυτό για τη συλλογική δράση; και (3) με βάση τα δύο προηγούμενα ζητήματα, το *πώς* αξιολογούνται, από *κανονιστική* σκοπιά, «οι εθνικές μορφές ταυτότητας».¹⁴ Βασιζόμενοι στη σκιαγράφηση από τη Margaret Moore τριών κονοστρουκτιβιστικών απόψεων,¹⁵ μπορούμε εδώ να διακρίνουμε σχηματικά τρία είδη κονοστρουκτιβισμού: (α) τον «ιδεαστικό» [discursive, subjectivist], (β) τον «εργαλειακό» και (γ) τον «ιστορικιστικό» κονοστρουκτιβισμό ο οποίος βρίσκεται εγγύτερα στη σχεσιακή αντίληψη περί ταυτοτήτων.

Θα αναφερθούμε πολύ συνοπτικά στα δύο πρώτα ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο της ενδο-κονοστρουκτιβιστικής αντιπαράθεσης. Ως προς το πρώτο, ο ιδεαστικός κονοστρουκτιβισμός βλέπει τις εθνικές ταυτότητες ως «ρητορικές κατασκευές», ως δημιουργήματα του αυτοαναφορικού εθνικιστικού λόγου. Η οπτική αυτή παραγνωρίζει τις διαστάσεις του θεσμικού πλαισίου και των κοινωνικών αναφορών, χωρίς τις οποίες η κατασκευή των ταυτοτήτων και η αναπαραγωγή τους φαντάζει μετέωρη.¹⁶ Επί του ίδιου ζητήματος, ο εργαλειακός κονοστρουκτιβισμός προτάσσει τον ρόλο των ελίτ ως τον καθοριστικό για τη δημιουργία των εθνικών/εθνοτικών ταυτοτήτων. Αυτός ο τύπος κονοστρουκτιβισμού, λοιπόν, προβάλλει την άποψη περί χειραγώγησης των ταυτοτήτων από κάποιες ελίτ. Γενικότερα, η «εργαλειακή» θέαση των εθνικών/εθνοτικών ταυτοτήτων, δίνοντας περισσότερο έμφαση στην ευπλαστότητα και ευμεταβλητότητα των εθνοτικών ταυτοτήτων, τείνει να τονίζει την «ωφελιμιστική» παρά τη «συναισθηματική» διάστασή τους και να τις θεωρεί πρωτίστως πόρο που οι διάφοροι δρώντες χρησιμοποιούν για να ικανοποιήσουν τα ατομικά και συλλογικά συμφέροντά τους με άλλα λόγια, οι εθνικές/εθνοτικές ταυτότητες είναι περισσότερο παράγωγα πολιτικών, οικονο-

14. M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 10· P. Yeros, «Introduction: On the Uses and Implications of Constructivism», στο P. Yeros (εμπ.), *Ethnicity and Nationalism in Africa: Constructivist Reflections and Contemporary Politics*, Macmillan, Λονδίνο 1999, σ. 4.

15. M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 10-12.

16. Στο *ίδιο*, σ. 10-11.

μικών και κοινωνικών ανταγωνισμών ή μέσα για τη διεξαγωγή τους, χωρίς όμως παράλληλα να διαθέτουν αυτόνομη ισχύ για να τροφοδοτήσουν πολιτικές επιδιώξεις και συγκρούσεις.¹⁷ Ο τρίτος τύπος κονοστρουκτιβισμού δεν ανάγει την κατασκευή ταυτοτήτων στη δράση κάποιων ελίτ ή στον εθνικιστικό λόγο αλλά σε ευρύτερες ιστορικές διεργασίες: τέτοιες αναλύσεις (όπως των Benedict Anderson και Ernest Gellner) παρέχουν πιο γειωμένες κοινωνιολογικές και ιστορικές εξηγήσεις της δημιουργίας των εθνικών ταυτοτήτων.¹⁸ Ως προς το ζήτημα της ευμεταβλησιμότητας των εθνικών/εθνοτικών ταυτοτήτων, οι δύο πρώτοι τύποι κονοστρουκτιβισμού τείνουν να τονίζουν περισσότερο τη ρευστότητά τους, ενώ οι ιστορικιστικές αναλύσεις λιγότερο. Η έκφραση στη ρευστότητα από την πλευρά των «εργαλειικών» κονοστρουκτιβιστών συνδέεται με τη θέση τους πως οι εθνοτικές και (ακόμα περισσότερο) οι εθνικές ταυτοτητές είναι πρωτίστως ζήτημα (ατομικής) επιλογής παρά κληρονομιάς [ascription] ή ότι η δυνατότητα επιλογής είναι μεν πεπερασμένη εντός ενός κοινωνικού πλαισίου αλλά, σε κάθε περίπτωση, σχετικά εφικτή και απρόσκοπη.¹⁹

3. ΜΙΑ ΣΧΕΣΙΑΚΗ ΘΕΑΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Εδώ θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε μια θέαση των ταυτοτήτων που θα προβάλλει ρητά τη *σχεσιακή* τους διάσταση: η θέαση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως υποκατηγορία του τρίτου τύπου κονοστρουκτιβισμού. Ένας «σχεσιακός» ορισμός των ταυτοτήτων είναι αυτός που δίνουν οι McAdam, Tarrow και Tilly στο σημαίνον έργο τους *Dynamics of Contention*: «Γενικά οι ταυτότητες αποτελούνται από κοινωνικές σχέσεις και τις αναπαραστάσεις

17. Βλ., για παράδειγμα, P. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, ό.π.· N. Glazer - D. Moynihan, «Introduction», στο N. Glazer - D. Moynihan (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. και Λονδίνο 1975· G. De Vos, «Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation», στο G. De Vos - L. Romanucci-Ross (επιμ.), *Ethnic Identity: Creation, Conflict and Accommodation*, Altamira Press, Walnut Creek 1995.

18. M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 10-12. Βεβαίως, σε κάποιες από αυτές τις αναλύσεις, όπως του Gellner, υποβόσκει μια νετερμινιστική οπτική.

19. M. Banks, *Εθνοτισμός: Ανθρωπολογικές Κατασκευές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 46· C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», *Ethnicities*, τόμ. 3, τχ. 4, 2003, σ. 536-537· T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, ό.π., σ. 56-57.

τους».²⁰ Αυτός ο ορισμός συνάδει με τον αντίστοιχο του Miroslav Hroch περί έθνους ως συνδυασμού αντικειμενικών κοινωνικών σχέσεων και της υποκειμενικής τους αντανάκλασης.²¹ Σε διαφοροποίηση από τον «ιδεαστικό» κονστρουκτιβισμό, η «σχεσιακή» θέαση υποστηρίζει πως «η ταυτότητα τοποθετείται στο δίκτυο των σχέσεων μεταξύ ατόμων και ομάδων παρά στις αντιλήψεις ενός συγκεκριμένου ατόμου ή ενός ολόκληρου πληθυσμού».²² Εν συνεχεία, οι σχεσιακές αναλύσεις αποδέχονται τον ρόλο που παίζουν οι ιστορικές διαδικασίες στην κατασκευή των ταυτοτήτων, δίνουν όμως μεγαλύτερη σημασία στον ρόλο που διαδραματίζουν οι συλλογικοί δρώντες και οι αλληλεπιδράσεις τους στο πλαίσιο αυτών των διαδικασιών. Η έμφαση στην αλληλεπίδραση διαφοροποιεί τη «σχεσιακή» θέαση και από τον «εργαλειακό» κονστρουκτιβισμό, καθώς οδηγεί στη θέση πως οι εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες δεν μπορεί να αποτελούν απλώς επινοήσεις κάποιων ελίτ. Κατ' ελάχιστον αυτό σημαίνει πως τα ιδεολογικά σχήματα, οι πολιτικές στοχεύσεις, τα σύμβολα, οι μύθοι και οι μνήμες, που ενσωματώνουν στις αφηγήσεις τους οι εθνικιστές διανοούμενοι και ηγέτες, πρέπει να απηχούν διάχυτες κατανοήσεις και να κερδίσουν τη νομιμοποίηση από τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονται· σύμφωνα με μια οπτική που αποδίδει ακόμα μεγαλύτερη σημασία στη δράση των ευρύτερων στρωμάτων, η λαϊκή βάση του έθνους δεν είναι απλά καταναλωτές αλλά και παραγωγοί/συνδιαμορφωτές εθνικ(ιστι)κών νοημάτων, αναπαραστάσεων και ταυτοτήτων.²³

Αυτή η «σχεσιακή» θέση έχει διατυπωθεί σε πολλές παραλλαγές και καταλαμβάνει τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της αρχεγονικής άποψης – πως οι ταυτότητες είναι κληρονομημένες και, άρα, εν πολλοίς απαράλλακτες – και της

20. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 133.

21. M. Hroch, «Από το Εθνικό Κίνημα στην Εθνική Ολοκλήρωση», στο M. Hroch - M. Todorova, *Εθνικό Κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 20.

22. P. Hossay, «Methodological Madness: Why Accounting for Nationalism and Many Other Political Phenomena Is Difficult for Social Scientists», *Critical Sociology*, τόμ. 27, τχ. 2, 2001, σ. 174.

23. G. Delanty - P. O'Mahony, *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Recalcitrance of the Nation*, Sage, Λονδίνο 2002, σ. 50-51· J. Fox, «Consuming the Nation: Holidays, Sports and the Production of Collective Belonging», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 29, τχ. 2, 2006, σ. 218-219· J. Githens-Mazer, «Locating Agency in Collective Political Behaviour: Nationalism, Social Movements and Individual Mobilisation», *Politics*, τόμ. 28, τχ. 1, 2008, σ. 45· E. Kaufmann, «The Lenses of Nationhood: An Optical Model of Identity», *Nations and Nationalism*, τόμ. 14, τχ. 3, 2008, σ. 461, 473· E. Zerubavel, «Social Memories: Steps to a Sociology of the Past», *Qualitative Sociology*, τόμ. 19, τχ. 3, 1996, σ. 292-293.

«εργαλειακής» άποψης περί επινόησης ή/και χειραγώγησης των ταυτοτήτων. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, οι σχεσιακές αναλύσεις τονίζουν πως οι ταυτότητες έχουν κάποια ιστορική, πολιτισμική ή θεσμική βάση, ότι βασίζονται σε προϋπάρχοντες κοινωνικούς δεσμούς, πολιτισμικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες και πως το γεγονός αυτό τουλάχιστον περιορίζει τη δυνατότητα για επινόηση και επιβολή από τα πάνω, όπως και τη δυνατότητα για επιλογή μιας (νέας) ταυτότητας· η δημιουργία νέων ταυτοτήτων ή η προσπάθεια για ανανοηματοδότηση των υπάρχουσών πρέπει να απηχεί και να χρησιμοποιεί την εκάστοτε πολιτισμική και μνημονική πρώτη ύλη.²⁴ Στο πλαίσιο αυτό θεωρούμε ότι είναι λάθος να αρνηθεί κανείς πως οι εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες συχνά κληρονομούνται· η κονοτροκτιβιστική-σχεσιακή θέαση, όμως, υποδεικνύει πως αυτός ο κληρονομημένος χαρακτήρας δεν είναι εγγενής, ότι είναι δυνατή η ανανοηματοδότηση των κληρονομημένων ταυτοτήτων και η κατασκευή νέων (διαδικασίες που συνεπάγονται ανταγωνισμούς και συγκρούσεις στο εσωτερικό τους).²⁵

Η σχεσιακή θέαση υπογραμμίζει ότι οι ταυτότητες ως παράγωγα πρωτίστως κοινωνικών σχέσεων αποτελούν διαδικασίες οι οποίες τοποθετούνται εντός του πλέγματος δομών, κοινούρας και κοινωνικής δράσης. Κατά τη διάρκεια συλλογικής δράσης, όπου οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις κατά κανόνα εντείνονται, είναι πολύ πιθανόν οι εμπλεκόμενες ταυτότητες να αναδιαμορφωθούν, να ισχυροποιηθούν ή, στη θέση τους, να αναδυθούν νέες (υπό τους περιορισμούς που προαναφέραμε). Γι' αυτό, μεταξύ άλλων, η κινητοποίηση –συμπεριλαμβανομένης της εθνικιστικής και εθνοτικής κάθε τύπου– αποτελεί μια παραγωγική και μετασχηματιστική διαδικασία σχέσεων και των ταυτοτικών τους αντιστοιχίσεων.²⁶ Είναι σωστή, λοιπόν, η παρατήρηση του

24. M. Guibernau, *Nationalisms: The Nation-state and Nationalism in the Twentieth Century*, Polity Press, Cambridge 1996, σ. 60· M. Hroch, «Real and Constructed: the Nature of the Nation», στο J. Hall (επιμ.), *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, σ. 98, 104· R. Rönquist, «Identity and Intra-State Ethnonational Mobilisation», στο H. Wiberg - C. Scherrer, *Ethnicity and Intra-State Conflict*, Ashgate, Sydney 1999, σ. 145· A. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 266· C. Tilly - S. Tarrow, «Identity Work and Political Processes in the Study of Contentious Politics», εισήγηση για το συνέδριο Contentious Politics and Social Movements in the 21st Century, Αθήνα 24-26 Μαΐου 2006, σ. 8.

25. C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», ό.π., σ. 536, 549· T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, ό.π., σ. 57· D. Horowitz, «Ethnic Identity», στο N. Glazer - D. Moynihan (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. και Λονδίνο 1975, σ. 113-114.

26. G. Delanty - P. O'Mahony, *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Re-*

Majstorovic πως η εθνική ταυτότητα σε περιπτώσεις εθνο-πολιτικής κινητοποίησης είναι «τόσο εξαρτημένη όσο και ανεξάρτητη μεταβλητή»,²⁷ τόσο αναγκαία συνθήκη όσο και παράγωγο της συλλογικής δράσης.

Όπως παρατηρεί ο Hale, το ζήτημα του κατά πόσον είναι εύκολη η μεταβολή των εθνοτικών ταυτοτήτων έχει διχάσει την κονοστρουκτιβιστική θεώρηση.²⁸ Η σχεσιακή θέαση δεν θεωρεί πως οι εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες είναι διαρκώς κυμαινόμενες και ρευστές: συχνά αποκρυσταλλώνονται σε μια ορισμένη μορφή για κάποιο χρονικό διάστημα και η αλλαγή τους δεν είναι εύκολη ή δεδομένη, ιδιαίτερα αν μια επίσημη εκδοχή τους υποστηρίζεται από κυρίαρχους θεσμούς. Οι ταυτότητες μπορεί, λοιπόν, από *οντολογική* άποψη να είναι *υποκειμένες* σε αλλαγή και αναδιαπραγμάτευση, όμως αυτό δεν συνεπάγεται ότι κάθε αλλαγή είναι δυνατή οποιαδήποτε στιγμή και προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, όπως πολλές «εργαλειακές» θέσεις υποθέτουν.²⁹ Κατά τους Wimmer και Glick Schiller, η υπερβολική έμφαση στη ρευστότητα των ταυτοτήτων –στάση που ονομάζουν «methodological fluidism»– παραγνωρίζει το γεγονός πως οι ταυτότητες είναι πάντα κοινωνικά οριοθετημένες.³⁰

Οι σχεσιακές θέσεις περί ρευστότητας και επινόησης των εθνικών ταυτοτήτων εμπεριέχουν δύο παραδοχές: πρώτον, πως το *περιεχόμενο* των εθνοτι-

calcitrance of the Nation, ό.π., σ. 108-109· J. Fearon - D. Laitin, «Violence and the Social Construction of Ethnic Identity», *International Organization*, τόμ. 54, τχ. 4, 2000, σ. 865· M. Levinger - P. Lytle, «Myth and Mobilisation: The Triadic Structure of Nationalist Rhetoric», *Nations and Nationalism*, τόμ. 7, τχ. 2, 2001, σ. 178· R. Maiz, «Politics and the Nation: Nationalist Mobilization of Ethnic Differences», ό.π., σ. 196-198· D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, ό.π., σ. 56, 320-321· S. Newman, «Does Modernization Breed Ethnic Political Conflict?», *World Politics*, τόμ. 43, τχ. 3, 1991, σ. 468-472· O. Zimmer, «Boundary Mechanisms and Symbolic Resources: Towards a Process-oriented Approach to National Identity», *Nations and Nationalism*, τόμ. 9, τχ. 2, 2003, σ. 178.

27. S. Majstorovic, «Ancient Hatreds or Elite Manipulation? Memory and Politics in the Former Yugoslavia», *World Affairs*, τόμ. 159, τχ. 4, 1997.

28. H. Hale, «Explaining Ethnicity», *Comparative Political Studies*, τόμ. 37, τχ. 4, 2004, σ. 462.

29. G. Delanty - P. O'Mahony, *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Recalcitrance of the Nation*, ό.π., σ. 46· D. Horowitz, «Ethnic Identity», ό.π., σ. 119, 121· P. Hossay, «Methodological Madness: Why Accounting for Nationalism and Many Other Political Phenomena Is Difficult for Social Scientists», ό.π., σ. 481· R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, ό.π., σ. 51· N. Kasfir, «Explaining Ethnic Political Participation», *World Politics*, τόμ. 31, τχ. 3, 1979, σ. 372.

30. A. Wimmer - N. Glick Schiller, «Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences», *Global Networks*, τόμ. 2, τχ. 4, σ. 326.

κών/εθνικών ταυτοτήτων, αν και ενδεχομενικό και υποκείμενο σε αλλαγή, είναι σημαντικό, καθότι παράγει κοινά νοήματα και δεσμούς αλληλεγγύης και συντελεί στη συγκρότηση συλλογικών στοχεύσεων και συμφερόντων (σε διαφοροποίηση από την «εργαλειακή» θέαση που θεωρεί τις ταυτότητες πρωτίστως μέσα υπηρέτησης τέτοιων στοχεύσεων και συμφερόντων).³¹ Δεύτερον, πως το περιεχόμενο αυτό βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με τα όρια των ταυτοτήτων, ότι δηλαδή η «εσωτερική» διάσταση προσδιορίζει και ταυτόχρονα διαμορφώνεται από την «εξωτερική» –αμιγέστερα «σχεσιακή»– διάσταση.³² Οι Eder κ.ά. θεωρούν ότι το περιεχόμενο των εθνικών/εθνικών ταυτοτήτων αποτελείται από «συμβολικούς κώδικες» διαφορετικών ειδών («αρχηγονικούς», «παραδοσιακούς» και «οικουμενικούς»).³³ Παρεμφερώς, οι Zimmer και Kaufmann προσδιορίζουν το περιεχόμενο των ταυτοτήτων ως συμβολικούς πόρους οι οποίοι αφορούν παράγοντες όπως είναι οι θεσμοί, η κουλτούρα, η ιστορία, η γενεαλογία και η γεωγραφία της ομάδας.³⁴

Ως προς τα κοινωνικά όρια των ταυτοτήτων, θα σταθούμε στην ανάλυση του Tilly. Καταρχάς, μαζί με τον Tarrow, παρατηρούν πως «η συσχέτιση των ταυτοτήτων με τα όρια καθιστά τις ταυτότητες κάτι περισσότερο από μια ιδιότητα ατόμων ή ομάδων: τις καθιστά σχεσιακές».³⁵ Εν συνεχεία, ο Tilly εντοπίζει τέσσερα «ουστατικά» των συλλογικών ταυτοτήτων: (1) ένα όριο που χωρίζει [...] εμάς απ' αυτούς· (2) ένα σύνολο σχέσεων εντός του ορίου· (3) ένα σύνολο σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών του ορίου· και (4) ένα σύνολο αφηγήσεων σχετικά με το όριο και τις σχέσεις.³⁶

31. K. Eder - B. Giesen - O. Schmidtke - D. Tambini, *Collective Identities in Action: A Sociological Approach to Ethnicity*, Ashgate, Aldershot 2002, σ. 19· J. Githens-Mazer, «Locating Agency in Collective Political Behaviour: Nationalism, Social Movements and Individual Mobilisation», *ό.π.*, σ. 46· R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, *ό.π.*, σ. 168-169· A. Wimmer, «The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory», *American Journal of Sociology*, τόμ. 113, τχ. 4, 2008, σ. 982-983.

32. J. Comaroff - P.C. Stern, «New Perspectives on Nationalism and War», *Theory and Society*, τόμ. 23, τχ. 1, 1994, σ. 40· T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, *ό.π.*, σ. 67-73.

33. K. Eder - B. Giesen - O. Schmidtke - D. Tambini, *Collective Identities in Action: A Sociological Approach to Ethnicity*, *ό.π.*, σ. 19-22, 28.

34. O. Zimmer, «Boundary Mechanisms and Symbolic Resources: Towards a Process-oriented Approach to National Identity», *ό.π.*, σ. 177-179· E. Kaufmann, «The Lenses of Nationhood: An Optical Model of Identity», *ό.π.*, σ. 462.

35. C. Tilly - S. Tarrow, «Identity Work and Political Processes in the Study of Contentious Politics», *ό.π.*, σ. 19.

36. C. Tilly, «Political Identities in Changing Politics», *Social Research*, τόμ. 70, τχ. 2, 2003.

Με άλλα λόγια, όπως σημειώσαμε παραπάνω, οι ταυτότητες αποτελούνται από κοινωνικές σχέσεις εντός της ομάδας, σχέσεις με άλλες ομάδες και τις αναπαραστάσεις αυτών. Πολιτικές γίνονται οι ταυτότητες, προσθέτει ο Tilly, «όταν οι κυβερνήσεις εμπλέκονται με αυτές».³⁷ Θέτοντάς το λίγο ευρύτερα, ο Rönquist σημειώνει πως οι ταυτότητες καθίστανται πολιτικές, εφόσον αποκτήσουν (ή συνδεθούν με) το «στοιχείο της κατανομής»· αντιστρόφως, «χωρίς το στοιχείο της ταυτότητας, το ζήτημα της κατανομής θα παραμείνει χωρίς εστίαση και δεν θα αποτελέσει έγκυρη βάση για πολιτική κινητοποίηση».³⁸

Οι εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες, λοιπόν, όπως τις αντιλαμβάνεται η σχεσιακή θέαση που εδώ ακολουθούμε, είναι, ανάλογα με το πλαίσιο, πολιτισμικές και πολιτικές, αναφέρονται τόσο στο συναίσθημα όσο και στο συμφέρον,³⁹ αποτελούν δυναμικές διαδικασίες αλλά και προσωρινές-ενδεχομενικές διευθετήσεις, προκύπτουν τόσο από εξωτερική κατηγοριοποίηση όσο και από αυτο-προσδιορισμούς των δρώντων,⁴⁰ σχετίζονται με «αντικειμενικές» σχέσεις όσο και με τις υποκειμενικές κατανοήσεις τους.⁴¹

α. Ταυτότητα: διαφορά και ομοιότητα

Ένας πρόσφορος δρόμος κατανόησης του ζητήματος της ταυτότητας, γενικά, και του σχεσιακού χαρακτήρα της, ειδικότερα, είναι η διερεύνηση του δίπολου ταυτότητα-διαφορά. Πολλές αναλύσεις που έχουν καταπιαστεί με αυτό το θέμα έχουν τονίσει τη διαλεκτική και συμπληρωματική σχέση ταυτότητας και διαφοράς:⁴² «δεν μπορεί να υπάρξει κανένα “εμείς” χωρίς ένα “αυτοί”».⁴³ Η θέση αυτή αναγνωρίζει εκείνο που ο William Connolly έχει ονομάσει το «παράδοξο της ταυτότητας», ότι δηλαδή χωρίς τον κοινωνικό προσδιορισμό και την αναγνώριση μιας αλληλουχίας διαφορών δεν υπάρχει ταυτότητα.⁴⁴ Μια ταυτότητα ποτέ δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά θετική και,

37. Στο ίδιο.

38. R. Rönquist, «Identity and Intra-State Ethnonational Mobilisation», *ό.π.*, σ. 150.

39. R. Maiz, «Politics and the Nation: Nationalist Mobilization of Ethnic Differences», *ό.π.*, σ. 199.

40. R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, *ό.π.*, σ. 53-57.

41. P. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, *ό.π.*, σ. 261.

42. S. Harrison, «Cultural Difference as Denied Resemblance: Reconsidering Nationalism and Ethnicity», *ό.π.*, σ. 343-344.

43. M. Billig, *Banal Nationalism*, Sage, Λονδίνο 1995, σ. 78.

44. W. Connolly, *Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y. 1991, σ. 64.

συχνά, είναι πρωτίστως αρνητική,⁴⁵ κάτι που συνδέεται με τη διττή λειτουργία της να περικλείει και να αποκλείει. Οι Σταυρακάκης και Χρυσολωράς επισημαίνουν πως η αποδοχή της αναπόφευκτης διασύνδεσης ταυτότητας και διαφοράς συνεπάγεται και την αποδοχή πως σε κάθε ταυτότητα ενυπάρχει η πιθανότητα ριζικής άρνησης και απόρριψης της διαφοράς ως καταστατικής της ταυτότητας, που ισοδυναμεί με την κατανόηση του Εαυτού και του Άλλου ως *αυθύπαρκτων*, αληθινών οντοτήτων. Ουσιαστικά, θα έλεγε κανείς, η διαφορά σε αυτή την περίπτωση κατανοείται όχι ως παράγωγο κοινωνικών σχέσεων αλλά ως *ένδειξη της απουσίας τους*. Η εγγενής αυτή πιθανότητα σε κάθε ταυτότητα, και όχι απλά σε κάποιον «παθολογικό» τύπο ταυτότητας ή σε κάποιους «κακούς» εθνικισμούς, σημαίνει πως «ο απειλητικός τύπος διαφοράς ως αποκλεισμός και δαιμονοποίηση παραμένει πάντοτε μια πραγματική πιθανότητα εγγεγραμμένη στον πυρήνα κάθε αξίωσης ταυτότητας».⁴⁶ Κάθε απόπειρα για ταυτότητα θέτει εξ ορισμού σημεία αποκλεισμού⁴⁷ (ή «κλεισίματος»), τα οποία επιτάσσουν κάποια κριτήρια εισόδου στην ταυτότητα. Τα κριτήρια αυτά ποικίλλουν από χαλαρά σε πιο αυστηρά, είναι όμως πάντοτε υπαρκτά και, εν τέλει, είναι αυτά που επιχειρούν να διασφαλίσουν την ιδιαιτερότητα και το διακριτικό σθένος της ταυτότητας.

Παραδόξως, πέραν του ότι ο κυρίαρχος, δημόσιος λόγος στο εσωτερικό κάθε εθνικής και εθνικής ταυτότητας τονίζει τη διαφορά, αλλά αποσιωπά ή αγνοεί τον καταστατικό της ρόλο για τον Εαυτό, υποβαθμίζει εξίσου και τον ρόλο της *ομοιότητας*. Πάντως, συχνά μπορεί κανείς να διακρίνει σε αυτόν τον λόγο στοιχεία που ρητά ή σιωπηρά φανερώνουν μια αποδοχή του Άλλου. Ο εθνικός και εθνικιστικός λόγος μπορεί συχνά να εμφανίζει τα άλλα έθνη ως απροσέλαστα, εγγενώς διαφορετικά ή εχθρικά, όμως η πρόσληψή τους δεν εξαντλείται σε αυτές τις εναλλακτικές· συχνά αναγνωρίζουμε κάτι από εμάς σε άλλα έθνη, διαπιστώνουμε συνάφεια και εγγύτητα με κάποια από αυτά ή κάποια άλλα θεωρούνται ακόμα και σύμμαχοί μας.⁴⁸ «Η διαδικασία εθνογένεσης παράγει αυτομάτως το δίπολο φίλοι-εχθροί», ο προσδιορισμός των οποίων δεν είναι μόνιμος, αλλά εξαρτάται από το εκά-

45. T.H. Eriksen, «Place, Kinship and the Case for Non-ethnic Nations», *Nations and Nationalism*, τόμ. 10, τχ. 1/2, 2004, σ. 57· Y. Stavrakakis - N. Chrysoloras, «(I Can't Get No) Enjoyment: Lacanian Theory and the Analysis of Nationalism», *ό.π.*, σ. 149-150.

46. Στο ίδιο, σ. 150.

47. P. Hossay, «Methodological Madness: Why Accounting for Nationalism and Many Other Political Phenomena Is Difficult for Social Scientists», *ό.π.*, σ. 180.

48. M. Billig, *Banal Nationalism*, *ό.π.*, σ. 86-87.

στοτε διεθνές και εσωτερικό περιβάλλον και τους συσχετισμούς ισχύος.⁴⁹ Σωστά, λοιπόν, η Petersoo επισημαίνει, πως οι εθνικοί Άλλοι δεν είναι πάντοτε αρνητικοί, αλλά κάποιοι είναι θετικοί.⁵⁰ Αυτό επιβεβαιώνει τη θέση ότι η ομοιότητα και η διαφορά δεν συγκροτούν ένα δίπολο παρά ένα συνεχές· η εθνοτική/εθνική διαφορά είναι «αναλογική παρά ψηφιακή».⁵¹ Τα άλλα έθνη δεν είναι είτε όμοια είτε διαφορετικά, αλλά λιγότερο ή περισσότερο όμοια, λιγότερο ή περισσότερο διαφορετικά από εμάς.

β. Υπάρχει συλλογική ταυτότητα και πώς αυτή μπορεί να αναλυθεί;

Παρά τη συνολικά θετική επίδραση της κονστρουκτιβιστικής θεώρησης στη μελέτη των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων, μπορεί κάποιος να εντοπίσει αστοχίες και παραλείψεις. Ένα από τα προβλήματα αφορά τη σημασιολογική προβολή της έννοιας «ταυτότητα», καθώς η ασάφεια για το ποια είναι τα γνωρίσματά της έχει δυσχεράνει και την αναγνώριση των αναφορών της. Έτσι, δυσκολευόμαστε να απαντήσουμε *τι είναι* και *τι δεν είναι* εθνική ή εθνοτική ταυτότητα. Ο D. Bell, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι η αποσαφήνιση της έννοιας της εθνικής ταυτότητας είναι πλημμελής παρά την εξαιρετικά συχνή χρήση του όρου ή, μάλλον, *ακριβώς λόγω* της αβασάνιστης χρήσης του. Χάριν ευκρίνειας προτείνει αντί για εθνική «ταυτότητα» να χρησιμοποιούμε τον όρο του εθνικού «κυρίαρχου μύθου».⁵² Η πρόταση του Bell μας προτρέπει να αναρωτηθούμε εάν πρέπει να αποκαλούμε «ταυτότητα» το σύνολο των γνωρισμάτων και συστατικών της κατηγορίας «έθνος» και όχι «μνήμη», «μύθος», «αφήγηση», «ιστορία», «δεσμό», «κοινότητα», «καταγωγή», «κουλούρα», «πολιτισμική ομοιότητα», «φαντασιακό», «ιδεολογία», «συμφέρον» ή «αλληλεγγύη».

Οι Brubaker και Cooper, σε ένα σημαντικό άρθρο τους, έχουν προτείνει την απόσυρση των όρων «ταυτότητα» και εθνοτική «ομάδα» από τα αναλυτικά πλαίσια –αλλά και τα ίδια τα αναλυτικά λεξιλόγια– των μελετών της εθνικότητας και του εθνικισμού και την αντικατάστασή τους με έννοιες όπως

49. Σ. Πεομαζόγλου, «Η Μυθολογική Θεμελίωση του Νεο-ελληνικού Κράτους», στο συλλογικό, *Μύθοι και Ιδεολογήματα στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2007, σ. 121.

50. P. Petersoo, «Reconsidering Otherness: Constructing Estonian Identity», *Nations and Nationalism*, τόμ. 13, τχ. 1, 2007, σ. 120-127.

51. T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, ό.π., σ. 66-67.

52. D. Bell, «Mythscape: Memory, Mythology, and National Identity», *British Journal of Sociology*, τόμ. 54, τχ. 1, 2003, σ. 73-74.

«πρακτική κατηγορία», «γνωστικό σχήμα», «πολιτικό σχέδιο», «κατηγοριοποίηση», «αυτο-κατανόηση» κ.ά.⁵³ Η πρόταση αυτή βασίζεται στη σταθερή υπογράμμιση, από την πλευρά του Rogers Brubaker, της αναγκαιότητας όχι απλά για μια αντι-ουσιοκρατική οντολογία αλλά και για ένα αντι-ουσιοκρατικό αναλυτικό πλαίσιο του εθνικισμού και της εθνοτικότητας: η βασική αντίθεσή του είναι σε αυτό που αποκαλεί «ομαδιστική» [groupist] θέαση των φαινομένων αυτών, η οποία προσλαμβάνει τις ομάδες ως απόλυτα οριοθετημένα, εσωτερικά αδιαφοροποίητα μπλοκ και τις ανάγει σε «βασικούς παράγοντες της κοινωνικής ζωής, πρωταρχικούς πρωταγωνιστές των κοινωνικών συγκρούσεων και θεμελιώδεις μονάδες κοινωνικής ανάλυσης».⁵⁴ Πράγματι, αποτελεί διαδεδομένη πλάνη στη μελέτη του εθνικισμού και της εθνοτικής κινητοποίησης η τάση να θεωρείται το «έθνος» ή η «εθνοτική ομάδα» ως συλλογικός δρών, να μην προβληματοποιείται το κατά πόσον η δράση και η ιδεολογία των εθνικιστικών οργανώσεων ή των εθνοτικών ελίτ νομιμοποιείται από τον ευρύτερο πληθυσμό, και να μην προσδιορίζεται ποιος τελικά μιλάει (και δρα) στο όνομα της ομάδας. Αυτό που πρωταρχικά (και εύστοχα) έχει προτείνει ο Brubaker⁵⁵ είναι να εγκαταλειφθεί αυτή η υιοθέτηση των «πρακτικών κατηγοριών ως κατηγοριών ανάλυσης» – εν προκειμένω η αβασάνιστη αναλυτική χρήση των εννοιών «έθνος» ή «εθνοτική ομάδα» με τον ίδιο «φυσικοποιητικό» τρόπο που τους μετέρχονται τα κοινωνικά υποκείμενα (και δη οι εθνικοί ή εθνικιστές δρώντες). Όπως υποστηρίζει, θα πρέπει να σκεφτόμαστε το έθνος όχι ως συλλογικότητα αλλά ως πρακτική κατηγορία, όχι ως ουσία αλλά ως «θεσμοποιημένη μορφή» (ως «nationhood»), όχι ως οντότητα αλλά ως (ενδεχομενικό) γεγονός (ως «nationness»)⁵⁶.

Πολλοί μελετητές, που συντάσσονται με τον Brubaker αναφορικά με την αντι-ουσιοκρατική/κονστρουκτιβιστική αναλυτική θέαση, έχουν παρατηρήσει ως προς τη χρήση ή μη των όρων «ταυτότητα» και «ομάδα» πως οι εθνοτικές ομάδες και τα έθνη δεν είναι λιγότερο ή περισσότερο πραγματικά από

53. R. Brubaker, «Neither Individualism Nor “Groupism”: A Reply to Craig Calhoun», *Ethnicities*, τόμ. 3, τχ. 4, 2003, σ. 554-555· R. Brubaker - F. Cooper, «Beyond “Identity”», *ό.π.*, σ. 1-2, 10, 14-21.

54. R. Brubaker, «Ethnicity without Groups», *European Journal of Sociology*, τόμ. 43, τχ. 2, 2002, σ. 164.

55. R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in New Europe*, *ό.π.*, σ. 14-15, και «Ethnicity without Groups», *ό.π.*, σ. 165-166.

56. R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in New Europe*, *ό.π.*, σ. 18, 21.

άλλες συλλογικές αναπαραστάσεις, όπως η «τάξη».⁵⁷ Το γεγονός πως, πράγματι, δεν υφίστανται εθνοτικές ή εθνικές (ή όποιες άλλες) ομάδες απόλυτα ομοιογενείς δεν συνεπάγεται –κατά την εύστοχη επισημάνση του Calhoun– πως δεν αναφέρονται σε συλλογικές ταυτότητες· το αντίστροφο θα σήμαινε πως οι «ταυτότητες» και οι «ομάδες» νοούνται μόνον ως αδιαμφισβήτητα οριοθετημένες και απόλυτα συμπαγείς.⁵⁸ Αυτή η θέση, θα προσθέταμε, παρότι εκκινεί από αντίθεση στην ουσιοκρατική/αρχεγονική κατανόηση της ταυτότητας, παραδόξως θα την επιβεβαίωνε, έστω αρνούμενη κάθε έννοια συλλογικής ταυτότητας. Ακόμη, το γεγονός ότι οι εθνικές αφηγήσεις εμπεριέχουν (ή βασίζονται σε) ιδεολογικές αντιφάσεις, ψευδείς ιστορικές συνέχειες, μύθους ή/και ανυπόστατες βιολογικές ή εν γένει ουσιοκρατικές κατανοήσεις του εθνικού δεσμού, δεν θα πρέπει να οδηγεί στην άποψη ότι οι εθνικές ταυτότητες είναι ψευδείς: «αποτελεί κοινωνιολογική παρανόηση να νομίζει κανείς πως η πραγματικότητα των εθνών εξαρτάται από την ακρίβεια των συλλογικών τους αναπαραστάσεων».⁵⁹ Επιπλέον, και πιο ουσιαστικά ίσως, ο Calhoun αντιτίθεται στην εγκατάλειψη (ή εξαιρετικά επιφυλακτική χρήση) των όρων «ταυτότητα» και «ομάδα» που πρότειναν οι Brubaker και Cooper –όπως, άλλωστε, και άλλοι μελετητές που αμφισβητούν την αναλυτική χρησιμότητα μιας τέτοιας κίνησης–⁶⁰ επειδή οι εθνοτικές ταυτότητες και ομάδες, ή έστω αυτά που οι άνθρωποι αποκαλούν έτσι, αποτελούν εκφράσεις *κοινωνικής αλληλεγγύης*. Είναι αδύνατο, συνεχίζει, να μην αποτελεί κανείς μέρος «συγκεκριμένων δικτύων συνανήκειν», και αυτή η συμμετοχή είναι πιο σημαντική και ζωτική για τα πιο αδύναμα στρώματα.⁶¹ Ο Tilly συμπληρώνει πως οι ταυτότητες «είναι κοινωνικές διευθετήσεις», οι οποίες μπορεί μεν να

57. P. Hossay, «Methodological Madness: Why Accounting for Nationalism and Many Other Political Phenomena Is Difficult for Social Scientists», *ό.π.*, σ. 180· M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, *ό.π.*, σ. 13· U. Özkirimli, *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*, *ό.π.*, σ. 222.

58. C. Calhoun, «The Variability of Belonging: A Reply to Rogers Brubaker», *Ethnicities*, τόμ. 3, τχ. 4, 2003, σ. 565.

59. C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», *ό.π.*, σ. 547.

60. Βλ., για παράδειγμα, R. Abdelal - Y. Herrera - A. Johnston - R. McDermott, «Identity as a Variable», *Perspectives on Politics*, τόμ. 4, τχ. 4, 2006, σ. 695-696· Z. Csergo, «Do We Need a Language Shift in the Study of Nationalism and Ethnicity? Reflections on Rogers Brubaker's Critical Scholarly Agenda», *Nations and Nationalism*, τόμ. 14, τχ. 2, 2008, σ. 395· C. Gilligan, «The Irish Question and the Concept ‘Identity’ in the 1980s», *Nations and Nationalism*, τόμ. 13, τχ. 4, 2007, σ. 613-614.

61. C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», *ό.π.*, σ. 536, 545.

είναι ενδεχομενικές και υποκείμενες σε διαπραγμάτευση, έχουν όμως σημαντικές και πραγματικές *συνέπειες*.⁶²

Αρα, θέσεις όπως του Calhoun και του Tilly μπορεί, όπως και στην περίπτωση του Brubaker, να μη θεωρούν μια ομάδα ενιαίο δρώντα, δεν παύουν όμως να αναγνωρίζουν πως παρ' όλα αυτά οι «ομάδες» αποτελούν βασικό συστατικό του κοινωνικού κόσμου. Πιο συγκεκριμένα, είναι η απώττητα των συνεπειών τους –για τη συγκρότηση δεσμών αλληλεγγύης, την παροχή ερμηνευτικών πλαισίων, την ικανοποίηση ή αποστέρση οικονομικών και κοινωνικών αναγκών, την πολιτική συμμετοχή ή αποκλεισμό, τις πολιτισμικές, οικονομικές, πολιτικές ιεραρχίες– που καθιστά «πραγματικές» τις ταυτότητες και ομάδες.⁶³ Θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι για τη σχεσιακή-κονστρουκτιβιστική θέαση οι (εθνοτικές και εθνικές) ταυτότητες είναι σημαντικές όχι ως «αληθινές», απτές οντότητες *αυτές καθαυτές*, αλλά επειδή η *επίκληση*, η *ενεργοποίηση*, η ανάδειξή τους σε *κριτήριο κατανομής πόρων και αξιών*, η *άρθρωση συλλογικών διεκδικήσεων στο όνομά τους*, η *πολιτικοποίηση και θεσμοποίησή τους* επηρεάζουν –μέσω της κοινωνικής δράσης και αλληλεπίδρασης– τις συλλογικές αναπαραστάσεις και διεκδικήσεις, τις πολιτικές και οικονομικές διευθετήσεις, την ίδια την καθημερινότητα και τις «ευκαιρίες ζωής» των ατόμων.

Κάποιοι μελετητές έχουν προτείνει τρόπους για να αποφεύγονται οι ουσιοκρατικές συμπαραδηλώσεις του όρου «ταυτότητα». Εδώ θα αναφερθούμε σε δύο τέτοιες προτάσεις. Η πρώτη είναι των Abdelal κ.ά. οι οποίοι διακρίνουν δύο διαστάσεις των ταυτοτήτων: το *περιεχόμενο* και τη *διαμφισβήτηση*. Τα τέσσερα συστατικά του περιεχομένου όλων των συλλογικών ταυτοτήτων είναι: (α) οι καταστατικοί κανόνες μιας ταυτότητας, αυτοί δηλαδή που καθορίζουν τη συμμετοχή στην ομάδα και τη συμπεριφορά των μελών της· (β) οι κοινοί σκοποί για όλους τους φορείς της ταυτότητας· (γ) οι *απόψεις για τις άλλες ομάδες*, και (δ) τα *ερμηνευτικά σχήματα* που χρησιμοποιεί η ομάδα για να κατανοήσει τον εαυτό της και την κοινωνική πραγματικότητα. Η διαμφισβήτηση αναφέρεται στον «βαθμό συμφωνίας εντός της ομάδας» σχετικά με καθένα συστατικό του περιεχομένου.⁶⁴ Στην ίδια κατεύθυνση είναι και η δεύτερη πρόταση, του Andreas Wimmer, ο οποίος προτείνει να διακρίνουμε τρεις ιδιότητες των *ορίων* των (εθνοτικών) ταυτοτήτων: την *πολιτική*

62. C. Tilly, «Political Identities in Changing Politics», *ό.π.*

63. C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», *ό.π.*

64. R. Abdelal - Y. Herrera - A. Johnston - R. McDermott, «Identity as a Variable», *ό.π.*, σ. 696-700.

σημασία τους (το αν δηλαδή καθορίζουν τις πολιτικές συμμαχίες και οργανώνουν τους πολιτικούς ανταγωνισμούς), τον βαθμό «κλειστότητας» τους (το κατά πόσον δηλαδή είναι ευκρινή, καθώς και το πόσο σημαντικά είναι για την καθημερινή ζωή) και την πολιτισμική διαφοροποίηση που σηματοδοτούν (δηλαδή το κατά πόσον συμπίπτουν με σημαντικές πολιτισμικές διαιρετικές τομές). Οι τρεις αυτές ιδιότητες είναι κυμαινόμενες και προσδιορίζουν τον βαθμό σταθερότητας ή ρευστότητας των ορίων της ταυτότητας.⁶⁵ Οι δύο αυτές αναλυτικές προτάσεις προβληματοποιούν το κατά πόσο μια ομάδα αποτελεί ενιαίο δρώντα και η ταυτότητα μετατρέπεται σε «μεταβλητή» ταυτόχρονα, όμως, δεν ωθούν στην αναλυτική εγκατάλειψη των όρων «ταυτότητα» και «ομάδα» και όλου του συνδλωτικού πλούτου τους.

Θα προβούμε σε κάποιες καταληκτικές παρατηρήσεις σχετικά με το ζήτημα της ταυτότητας εκκινώντας από την άποψη πως «κάθε σημαίνον αποτυγχάνει να αναπαραστήσει το υποκείμενο και αφήνει ένα υπόλοιπο».⁶⁶ Αυτή η αποτυχία «στη συγκρότηση κάθε ταυτότητας» πυροδοτεί συνεχώς νέες, πολλαπλές και ανταγωνιστικές μεταξύ τους, ποτέ απόλυτα επιτυχημένες προσπάθειες για ταύτιση, για πλήρωση δηλαδή της ελλειπούς ταυτότητας.⁶⁷ Άρα, ο ατελής και συγκρουσιακός χαρακτήρας της ταύτισης συνεπάγεται τη διαρκή ανα-δημιουργία και αναδιαπραγμάτευση της ταυτότητας.⁶⁸ Αυτή η θέση δεν εισηγείται βέβαια την απόλυτη σχετικοποίηση ή απουσία των ταυτοτήτων, ούτε (πρέπει να) υπαινίσσεται ότι οι πράξεις για αναζήτηση —ή εν ονόματι— μιας ταυτότητας στερούνται συνεπειών ή είναι ψευδεπίγραφες, μάταιες, προϊόντα μαζικής πλάνης, αφού ταυτότητα πλήρης και αληθινή δεν υπάρχει. Η θέση που υιοθετούμε εδώ, η οποία βασίζεται σε θέσεις συγγραφέων όπως οι Connolly, Laclau και Mouffe, εισηγείται ότι η ταυτότητα ως πιστή αναπαρασταση ενός συλλογικού υποκειμένου και ως συγκρότηση ενός απόλυτα συμπαγούς, διακριτού και σταθερού «εμείς» δεν πραγματώνεται ποτέ, όμως η αναζήτησή της και η προσπάθεια επίτευξής της αποτελεί μια από τις κε-

65. A. Wimmer, «The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory», *ό.π.*, σ. 976-985, 1003.

66. E. Laclau - L. Zac, «Minding the Gap: The Subject of Politics», στο E. Laclau (επιμ.), *The Making of Political Identities*, Verso, Λονδίνο 1994, σ. 32.

67. E. Laclau, «Introduction», στο E. Laclau (επιμ.), *The Making of Political Identities*, *ό.π.*, σ. 3· E. Laclau - L. Zac, «Minding the Gap: The Subject of Politics», *ό.π.*, σ. 32-33· C. Mouffe, *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 134· M. Sarup, *Identity, Culture and the Postmodern World*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 1996, σ. 175.

68. E. Laclau - L. Zac, «Minding the Gap: The Subject of Politics», *ό.π.*, σ. 16.

ντρικές κινητήριες δυνάμεις της κοινωνικής ζωής. Στο συλλογικό-κοινωνικό επίπεδο ο πάντοτε διαμφισβητούμενος και ποτέ ολοκληρωμένος «χαρακτήρας όλων των ταυτοτήτων [...] αποτελεί συνθήκη της διαχείρισης του ανολοκλήρωτου της κοινωνίας που αποκαλούμε πολιτική».⁶⁹

Η αναζήτηση της ταυτότητας είναι ταυτόχρονα αναπόφευκτη και ατελής, χωρίς αυτό να την καθιστά «απατηλή», αντίθετα απ' ό,τι ισχυρίζεται, για παράδειγμα, η Linda Bishai.⁷⁰ Η ταυτότητα αποτελεί *αιώνιο ζητούμενο αλλά και παραγωγό* ατομικών και συλλογικών προτιμήσεων, συμφερόντων, πρακτικών και δράσεων. Η θέση αυτή μπορεί να συνδυαστεί με την προαναφερθείσα «σχεσιακή» αντίληψη των ταυτοτήτων ως κοινωνικών διευθετήσεων, κοινωνικών σχέσεων και αναπαραστάσεων και ως παραγωγών συνάφειας και αλληλεγγύης. Η σχεσιακή αντίληψη συγκλίνει σε δύο βασικά σημεία με τη θέση που παρουσιάζουμε εδώ: πρώτον, ότι οι ταυτότητες δεν είναι αναπαραστάσεις (κοινωνικών) ουσιών· και, δεύτερον, ότι ο χαρακτήρας των (ατελών) ταυτοτήτων είναι μερικός και συγκεκριμένος, καθώς το διακύβευμα της εξουσίας είναι πάντοτε παρόν ποικιλοτρόπως. Δηλαδή, η αδυνατότητα μιας οριστικής, αληθινής ταυτότητας δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση ότι δεν υπάρχουν κοινωνικά όρια (ακόμα κι αν αυτά επιδέχονται αλλαγές και ανα-διαπραγματεύσεις). Κάτι τέτοιο θα καθιστούσε ως μόνες δυνατές «ταυτότητες» αυτές που έχουν καθολικό χαρακτήρα. Όπως αναφέρει και ο Tilly, «οι πολιτικές ταυτότητες συνδέουν ανθρώπους με συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια και όχι με άλλα, [δεν είναι δηλαδή] καθολικές».⁷¹ Αν οι ταυτότητες δεν ήταν μερικές, η ίδια η πολιτική ως σύγκρουση –ταξική, ιδεολογική, εθνική, εθνοτική ή αποσχιστική– θα ήταν αδιανόητη.

69. Στο ίδιο, σ. 37, η έμφαση του γράφοντος.

70. L. Bishai, *Forgetting Ourselves: Secession and the (Im)possibility of Territorial Identity*, Lexington Books, Lanham 2004, σ. 155.

71. C. Tilly, «Political Identities in Changing Politics», *ό.π.*